

UNIVERSITATEA AL. I. CUZA, IAȘI

FACULTATEA DE LITERE

PARADIGME ALE PĂCATULUI ÎNTR-O RECEPTARE COMPARATISTĂ

Rezumatul lucrării

Coordonator: Prof. univ. dr. CONSTANTIN DRAM

Doctorand: Anistoroaei Bogdan-Ioan

Iași, 2024

UNIVERSITATEA "ALEXANDRU IOAN CUZA" DIN IAȘI Școala Doctorală de Studii
Filologice

ANUNȚ

La data de 23.09.2024, ora 10, în Amfiteatrul „Al. Dima”, domnul **ANISTOROAEI BOGDAN IOAN** va susține, în ședință publică, teza de doctorat cu titlul *Paradigme ale păcatului într-o receptare comparatistă*, în vederea obținerii titlului științific de doctor în domeniul **Filologie**.

Comisia de doctorat are următoarea componență:

Președinte

Prof. univ. dr. Simona MODREANU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Conducător de doctorat

Prof. univ. dr. hab. Constantin DRAM, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Referenți

Prof. univ. dr. Lăcrămioara PETRESCU, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Conf. univ. dr. Diana-Laura MESINA, Universitatea din București

Conf. univ. dr. Pompiliu CRĂCIUNESCU, Universitatea de Vest din Timișoara

Vă invităm să participați la ședința de susținere a tezei.

Teza poate fi consultată la Biblioteca Facultății de Litere.

Cuprins:

-	<u>I. Introducere</u>	pg. 2
-	<u>I.1 Delimitări conceptuale - etimologie</u>	pg. 4
-	<u>I.2. Forme și etape ale păcatului în literatura de specialitate, cu aplicare în beletristică</u>	pg. 7
-	<u>I. 2.1 Etapele păcatului aplicate la Dostoievski</u>	pg. 12
-		
-	<u>II.Păcatul originar și prelungirile literare</u>	pg. 18
-	<u>II.1.Visul unui om ridicol</u>	pg. 19
-	<u>II.2 Tablele Legii - Decalogul</u>	pg. 25
-	<u>II.3 Ispitirile din Carantania – între Decalog și noile perspective creștine...</u>	pg. 27
-	<u>II.4 Modelul evagrian al păcatelor și prezența lor în literatură</u>	pg. 28
-	<u>II.4.1 Lăcomia pântecelui</u>	pg. 30
-	<u>II.4.2 Desfrânarea (porneia)</u>	pg. 35
-	<u>II.4.3 Arghilofilia și pleonaxia</u>	pg. 38
-	<u>II.4.4. Mânia</u>	pg. 40
-	<u>II. 4.5 Întristarea</u>	pg. 43
-	<u>II. 4.6. Akedia</u>	pg. 44
-	<u>II. 4.7. Slava deșartă și mândria</u>	pg. 47
-	<u>II. 5. Păcatul în raport cu moartea</u>	pg. 48
-	<u>II. 5.1 Moartea lui Ivan Ilici</u>	pg. 51
-	<u>II. 6. Variațiuni patologice ale păcatului: vina, minciuna, frica, omuciderea..</u>	pg. 53
-	<u>II. 6.1 Vina</u>	pg. 53
-	<u>II. 6.2 Minciuna</u>	pg. 54
-	<u>II. 6. 3.Frica</u>	pg. 55
-	<u>II. 7. Omuciderea</u>	pg. 57
-	<u>II. 7.1 FRATRICIDUL</u>	pg. 58
-	<u>II. 7.1.1 Fratricidul – ipostaze literare ale lui Cain, de la narațiunea veterotestamentară la Saramago</u>	pg. 60
-		
-	<u>III. Cadrele productive ale păcatului: Diavolul și Infernul</u>	pg. 69
-	<u>III.1.1. Ipoastaze ale Diavolului în istoria culturală și literară universală....</u>	pg. 69
-	<u>III.1.2. Lesage – un romancier postmodern la începutul secolului al XVIII-lea....</u>	pg. 72

- III.1.3. Intruziunea diavolului în literatura rusă: N. Gogol, F.M. Dostoievski, L. Andreev. pg. 74
- III.1.3.1. Gogol și imaginarul demonic...... pg. 75
- III.1.3.2. Dostoievski și diavolul...... pg. 84
- III.1.3.3. Leonid Andreev – despre demon în trei acte...... pg. 89
- III.2. Infernul – un imaginar al lui *aici și acolo*...... pg. 97
- III.2.1. Infernul dantesc și infernul modern (Sartre și Dino Buzzati) pg. 100

- IV. Paradigma păcatului în secolul lui Nietzsche și Dostoievski. Deschideri moderne și postmoderne...... pg. 105
- IV.1. Antinomii culturale ale secolului al XIX-lea: milă-cruzime, voință de putere-smerenie...... pg. 107
- IV.1.1. Mila și cruzimea...... pg. 107
- IV.1.2. Voința de putere și smerenia...... pg. 117
- IV.2. Opera lui Isaac Sirul în opera lui Dostoievski. Zosima ca sinteză a gândirii isaaciene...... pg. 119
- IV.3. Concepte fundamentale și delimitarea lor în cheia paradigmelor păcatului. pg. 125
- IV.3.1 Nihilismul...... pg. 125
- IV.3.2. Totul e permis...... pg. 126
- IV.3.3. Răul ca sursă literară...... pg. 126
- IV.3.4. Libertatea...... pg. 128
- IV.3.5. *Chipul* – un concept teologic lecturat în valențe literare pg. 135
- IV.4. *Legenda Marelui Inchizitor* – sinteză a antinomiilor culturale...... pg. 141

- V. Conceptul de anamorfotic în artă și aplicarea lui în literatură...... pg. 149
- V.1. O expresie a universului anamorfotic prin Crăiasa zăpezilor de Anderson... pg. 149
- V.2. Omul din subterană – tipologie anamorfotică...... pg. 151
- V.3. Ochiul anamorfotic al piticului lui P. Lagerqvist...... pg. 153
- V.4. Apocalipticul în literatură...... pg. 156
- V.4.1. Ipostaze antihristice în literatură...... pg. 161

- VI. Reflectări ale păcatului în artele plastice. Perspective comparatiste... pg. 169

-	<u>VI.1. Viziunea lui Nifon – document literar pentru lecturarea reprezentărilor eshatologice.....</u>	pg. 177
-	<u>VI.2. Păcatul originar și Izgonirea din Rai.....</u>	pg. 180
-	<u>VI.3. Cain și Abel.....</u>	pg. 184
-	<u>VI.4. Infernul</u>	pg. 187
-	<u>VI.5. Diavolul.....</u>	pg. 187
-	<u>VI.6. Judecata de Apoi.....</u>	pg. 189
-	<u>VI.7. Antihristul.....</u>	pg. 190
-	<u>VI.8. Păcatele capitale.....</u>	pg. 191
-	<u>Concluzii.....</u>	pg. 193
-	<u>Anexe.....</u>	pg.194
-	<u>Bibliografie.....</u>	pg. 211
-	<u>Cuprins.....</u>	pg. 217

Rezumat

Lucrarea, având ca temă *Paradigme ale păcatului într-o receptare comparatistă*, analizează o serie de elemente în spectrul larg, paradigmatic al păcatului. În prima parte, am făcut câteva delimitări etimologice ale termenului în ebraică și latină, arătând implicațiile juridice, pe de o parte, și morale, cu valențe transcendente.

Am pornit de la narațiunea veterotestamentară despre primul om, mitic aflat într-o proximitate cu Dumnezeu, cel de la care începe fenomenul cunoașterii unei nostalgii a Paradisului, ca *epistemă* universală a unui *illo tempore*, care trebuie recuperat, indiferent de gradul la care a ajuns (cultural și spiritual) umanitatea. Tulburarea omului primordial reprezintă și solul pe care se răsădește tulpina *păcatului*, cel care însoțește neobosit drama existenței. Un gânditor precum Cioran, recunoscut pentru luciditatea pe care și-o asuma, *scepticul incurabil*, nota și acest gând: „Va fi înțeleasă vreodată drama unui om, care, în nici o clipă a vieții sale, n-a putut *uita* paradisul?”¹. În literatură, tocmai această neuitare și zbatere întru ceea ce numim, simplu și complex totodată, *păcat*, naște tipologii contradictorii.

Am surprins etape și forme ale păcatului, ideea de bază este aceea că opozabil păcatului este libertatea, mai mult decât virtutea. Literatura de specialitate vorbește de etape ale păcatului, unii autori vorbesc de șapte, de exemplu Ioan Damaschin care vede aceste etape ca fiind atacul, însoțirea, patima, lupta, robirea, consimțirea, făptuirea. Alți autori vorbesc de patru etape, pe care le-am aplicat în romanul dostoievskian *Crimă și pedeapsă*, aceste etape sunt *atacul, însoțirea, consimțirea și fapta sensibilă* sunt bine conturate prin Raskolnikov în prima parte a romanului.

Ne-am oprit asupra păcatului original și a consecințelor acestuia în destinul uman, iar ca text literar am valorificat *Visul unui om ridicol* de F. M. Dostoievski.

În ceea ce privește păcatele capitale, am urmat schema evagriană a păcatelor pe care le-am aplicat la texte literare. În ce privește *lăcomia pântecelui (gastrimarghia)* am văzut modul în care este prezentată patimă la Gogol și la Vasile Voiculescu. Păcatul desfrânării a fost receptat la Tolstoi în *Părintele Serghie*, păcatul *arghilofiliei* la Guy de Maupassant, în povestirea *Dracul*. Despre păcatul *mâniei* am vorbit valorificând povestioara lui Gogol, *Cum s-a certat Ivan Ivanovici cu Ivan Nikiforovici*. Unul din păcatele capitale este și cel al plictiselii,

¹ Emil Cioran, *Caiete 1957-1972*, traducere din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, Editura Humanitas, p. 11.

al *akediei* sau al demonului amiezii, iar un text potrivit pentru acesta este *Un erou al timpului nostru*, de Lermontov.

Plecând de la legătura pe care apostolul Pavel o face între păcat și moarte, am dedicat un capitol ideii de moarte în literatură, pe care am identificat-o ca epifenomen al vieții, iar nuvela *Moartea lui Ivan Ilici* am găsit-o potrivită pentru argumentele propuse în analiza păcatului și a morții.

Un capitol larg l-am dedicat omuciderii, centrală fiind ideea de fratricid, ca primă vărsare de sânge, pe care am urmărit-o în istoria umanității, de la actul prim, uciderea lui Abel de Cain, până la receptarea lui Saramago, cu o abordare largă a romanului *Fratricizii*, a lui N. Kazanțakis.

Capitolul al treilea l-am construit pe două cadre productive în literatură ale păcatului, *infernul și diavolul*. După o prezentare culturală, succintă, a diavolului în cultura universală, ne-am oprit la câteva momente literare, pe care le-am găsit reprezentative, precum romanul *Diavolul șchiop*, a lui Lesage, dar ne-am oprit cu precădere asupra literaturii ruse, aici operând cu textele a trei scriitori reprezentativi pentru temă: Gogol, Dostoievki și L. Andreev.

Pentru imaginarul infernului am propus, pe lângă o scurtă incursiune culturală, receptarea în raport cu infernul dantesc a infernului modern, cu aplicare la *Călătorie în infernul secolului*, a lui Dino Buzzati.

Capitolul al patrulea dezvoltă o serie de antinomii culturale, precum *mila-cruzimea*, *voința de putere-smerenia*, având ca repere majore pe Fr. Nietzsche și F. M. Dostoievski. Un subcapitol este dedicat impactului major pe care l-a avut opera lui Isaac Sirul în cultura religioasă rusă, fapt regăsit în *Frații Karamazov*, prin starețul Zosima, cu elemente de intertextualitate.

Un subcapitol important al părții a patra este cel dedicat ideii de libertate, teza fiind centrată pe opoziția dintre păcat și libertate, fapt regăsit în subcapitolele care dezvoltă ideea de *chip* în opera lui Dostoievski și analiza, în cheia paradigmatelor păcatului, în special a libertății, a poemului dostoievskian *Legenda Marelui Inchizitor*.

Capitolul al cincilea este axat pe ideea de *anamorfotic* în literatură, iar susținerea ipotezei și a argumentelor propuse a venit prin valorificare basmului *Crăiasa zăpezilor*, a lui Anderson, *Omul din subterană*, a lui Dostoievski, *Piticul* lui P. Lagerkvist.

Ochiul sticlos al șarpelui este primul act anamorfotic al lumii, perspectiva este modificată de diavol, iluzia optică pe care o transferă cunoașterii este drumul spre o nouă dimensiune, cea a păcatului.

Tot în capitolul al patrulea am atins problema apocalipticului în literatură, cu valorificare romanului *Războiul sfârșitului lumii*, a lui Lossa, viziunea lui Aleoșa cu nunta din Cana, după moartea și impactul pe care l-a avut pentru el intrarea în putrefacție a părintelui său spiritual, starețul Zosima. În final, am analizat ideea de Antrihrist, cu un scurt istoric cultural și cu valorificare filosofică a receptării la Soloviov, dar în special cu lectura în această cheie a piesei *Revizorul*, de N. V. Gogol.

Ultimul capitol, al șaselea, *Reflectări ale păcatului în artele plastice. Perspective comparatiste*, surprinde ideile abordate în prima parte a tezei, dar cu aplicare în artă.

Pentru păcatul original și izgonirea din Paradis am venit cu un dialog cultural între arta medievală moldavă, prin programul iconografic al frescei din programul Petru Rareș-mitropolitul Roșca și pictura din perioada barocului, a Renașterii și a Manierismului. Am analizat în cheia tezei câteva dintre operele cu reprezentare a fratricidului pe care Cain îl comite; de asemenea, ne-am oprit asupra ideii de diavol și infern, *Judecata de apoi*, la fel în cheie a dialogului intercultural, precum și a Antihristului din lucrarea lui Luca Signorelli, *Predica Antihristului*. În final, pe scurt, am privit prezența păcatelor capitale în opera lui Bosh.

Una din operele la care ne-am oprit pentru tematica cainită este cea a lui Tizian (fig. 15). O reprezentare de un dramatism uriaș, sugerat și de supradimensionarea personajelor, artistul se apropie de momentul dramatic al fratricidului, intră înspre ei aproape cu tehnică regizorală modernă, iar drama este cu atât mai mare cu cât din spate un turbion de aprigă furtună pare să limiteze spațiul de evadare, a lui Abel pentru a se salva, a lui Cain pentru a mai putea renunța la gest. Fumul de un negru incert, ne tocmit, pare a ieși din altarul jertfei, probabil a lui Cain, care neprimut fiind de divinitate nu mai are alt rost decât acela de a forța și de a cadra crima. Abel este în reflexele albului, contrastând puternic cu albul murdar în care este surprins trupul de carne al lui Cain.

În concluzie, lucrarea *Paradigme ale păcatului într-o receptare comparatistă*, aduce în discuție câteva dintre temele majore generate de ideea de păcat, aplicat pe texte literare din diferite perioade și spații culturale, centrală fiind Legenda Marelui Inchizitor, text pe care îl considerăm ca fiind cel care asimilează cultural și literar ceea ce a fost până la Dostoievski, deschizând, în egală măsură, noi direcții pentru romanul modern, cu prelungiri în postmodern.

Bibliografie:

Izvoare:

1. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Societatea Biblică Interconfesională din România, 1982.
2. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ediția jubiliară a Sfântului Sinod, Tipărită cu binecuvântarea și prefața Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, E.I.B.M.B.O.R, București, 2001.
3. *The Greek New Testament*, Deutsche Bibelgesellschaft United Bible Societies, 2007.
4. *Patericul sau apoftegmele Părinților din pustiu*, trad. Cristian Bădiliță, Edit. Polirom.
5. *Patericul*, Episcopia Ortodoxă Română, Alba-Iulia, 1993.

Dicționare și enciclopedii:

1. *Enciclopedia iudaismului*, Wigoder G. (coord.), trad. Radu Lupan și George Weiner, Hasefer, Buc. 2006
2. *Simboluri biblice. Lexic teologic*, Cocagnac, Maurice traducere din franceză de Michaela Slăvescu, Editura Humanitas, București, 1997.
3. *Dicționar de simboluri,- Mituri, Vise, Obieciuri, Gesturi, Forme, Figuri, culori, Numere*, Jean Chevalier și Alain Cheerbrant (coord.), Ed. Polirom. Iași, 2009.
4. *Dicționar de Teologie patristică*, Pr. John Anthony McGuckin, traducere din limba engleză de Dragoș Dâncă și Alin-Bogdan Mihăilescu, Editura Doxologia, Iași, 2014.
5. *Dicționar enciclopedic de iudaism*, traducere de Viviane Prager, C. Litman, Țicu Goldstein, coord. Viviane Prager, Editura Hasefer, București, 2000.
6. *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana*, Cortelazzo, Manlio; Zolli, Paolo, Zanicehlli, Bologna, 1999.
7. *Istoria ilustrată a artei*, Penguin Random House, ediția în limba română, 2023.

Bibliografie principală:

1. Anderson, Hans Christian, *Povești alese*, Andreas Print, București.
2. Andreev, Leonid , *Jurnalul Satanei*, Editura Leda, București, 2004.
3. Idem, *Proză. Teatru*, vol. IV (1911-1917), Editura Univers, București, 1970.
4. Baudelaire, Charles, *Critică literară și muzicală*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968.

5. Balsutraitis, Jurgis, *Anamorfoze sau magia artificială a efectelor magice*, traducere de Paul Teodorescu, Editura Meridiane, București, 1975.
6. Barr, James, *The Garden of eden and the Hope of Immortality*, SCM PRESS LTD, 1992.
7. Berdiaev, Nikolai, *Cunoașterea de sine*, Ed. Humanitas, București, 1998.
8. Idem, *Filosofia lui Dostoievki*, Institutul european, Iași, 1992.
9. Bèrence, Fred, *Renașterea italiană*, vol. 1-2, Ed. Meridiane, București, 1969.
10. Borbély, Ștefan, *Eseuri biblice*, Ed. EuroPress, București, 2015.
11. Brecht, Bertolt, *Versuri*, Editura pentru Literatură universală, București, 1966.
12. Bull, Malcolm editor, *Teoria apocalipsei și sfârșiturile lumii*, Editura Meridiane, 1999.
13. Buzzati, Dino, *Monstrul Colombră și alte cincizeci de povestiri*, Ed. Polirom, Iași, 2005.
14. Cioran, Emil, *Caiete 1957-1972*, traducere din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, Editura Humanitas, 2016.
15. Cristea, Valeriu, *Dicționarul personajelor lui Dostoievski*, Ed. Polirom, Iași, 2007.
16. Dante, *Divina comedie, Infernul*, cântul I, 115-117. Traducer Răzvan Codrescu, Ed. Christiana, București, 2006.
17. Delumeau, Jean, *Frica în Occident*, Editura Art, București, 2020.
18. Idem, *Liniștiți și ocrotiți – Sentimentul de securitate în occidentul de altădată*, vol. I, Ed. Polirom, 2004.
19. Idem, *Liniștiți și ocrotiți – Sentimentul de securitate în occidentul de altădată*, vol. II, Ed. Polirom, 2004.
20. Idem, *Păcatul și frica*, vol I, Ed. Polirom, Iași, 1997.
21. Denizeau, Gérard, *Marile scandaluri din pictură*, Ed. Rao, București, 2021.
22. Dmitri Merejkovski, *Gogol și diavolul*, Editura Fides, Iași, 1996
23. Dodds, E. R., *Grecii și iraționalul*, Editura Polirom, Iași, 1998.
24. Dostoievski, *Demonii*, Editura Cartea românească, București, 1981.
25. Idem, *Jurnal de scriitor*, Ed. Polirom, 2008.
26. Idem, *Frații Karamazov*, vol II, Ed. Cartea românească, București, 1986.
27. Idem, *Însemnări din subterană și alte microromane*, Ed. Polirom, Iași, 2007.
28. Idem, *Jurnal de scriitor*, Ed. Polirom, Iași, 2008.
29. Idem, *Jurnal de scriitor*, Vol. I, Editura Polirom, Iași, 1998.
30. Idem, *Scrisori I (1837-1859)*, Ed. Polirom, 2018.
31. Idem, *Amintiri din casa morților*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1967.
32. Idem, *Crimă și pedeapsă*, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969.

33. Dumitrescu, Sorin, *Chivotele lui Petru Rareș și modelul lor ceresc*, Editura Anastasia, București, 2001.
34. Durand, Gilbert, *Structurile antropologice ale imaginarii, Introducere în arhetipologia generală*, Editura Univers, București, 1977.
35. Eco, Umberto, *Istoria frumuseții*, Ed. Rao, București, 2005.
36. Idem, *Istoria urâtului*, Editura Rao, 2007
37. Idem, *Pe umerii giganților*, Ed. Rao, 2018.
38. Idem, *Scrieri despre gândirea medievală*, Ed. Polirom, 2016.
39. Idem, *Vertigo. Lista infinită*, Ed. Rao, București, 2009.
40. *Epopoea lui Ghilgameș*,
41. Faure, Elie, *Istoria artei, III, – Arta Renașterii*, Ed. Meridiane, București, 1970.
42. Fischer, Stefan, *Bosch, Hieronymus, The Complete Works, Taschen*, 2021.
43. Florenski, Pavel, *Stâlpul și Temelia Adevărului – Încercare de teodicee ortodoxă în douăsprezece scrisori*, Ed. Polirom, Iași, 1999.
44. Freye, N., *Marele Cod - Biblia și literatura*, Ed. Atlas, București, 1999.
45. Goethe, Contribuții la Teoria culorilor, Ed. Princeps, Iași, 1995.
46. Gogol, N. V. , *Opere*, vol. I, Ed. Polirom, Iași, 1999.
47. Idem, *Opere*, vol. II, Editura Polirom, 2001.
48. Idem, *Revizorul. Căsătoria*, Ed. Polirom, Iași, 2009.
49. Gombrich, E. H., *Istoria artei*, Ed. Art, București, 2016.
50. Hesse, Hermann, *Demian*, Ed. Rao, 1997.
51. Jankelevitch, Vladimir, *Tratat despre moarte*, Editura Amarcord, Timișoara, 2000.
52. Kazantzakis, Nikos, *Fratricizii*, Editura de Vest, Timișoara, 1993.
53. Kierkegaard, S., *Maladia mortală*, Ed. Omniscope, Craiova, 1998.
54. Idem, *Boala de moarte*, Ed. Humanitas, 1999.
55. Lagerkvist, P., *Povestiri amare*, Editura pentru Literatură universală, București, 1969.
56. Larchet, Jean-Claude, *Terapeutică bolilor spirituale*, Ed. Sofia, București, 2001.
57. Le Goff, Jacques, *Imaginarul medieval*, Ed. Meridiane, București, 1991.
58. Lermontov, M. I., *Un erou al timpului nostru*, Ed. Mondero, București, 1999.
59. Lesage, *Diavolul șchiop*, Editura pentru Literatură universală, București, 1966.
60. Lewia-Anthony, Justin, *Circles of Thrones – Hieronymus Bosch and Being Human*, Continuum, 2008.
61. Mandelștam, Nadejda, *Speranță abandonată*, Ed. Polirom, Iași, 2005.

62. Mann, Thomas, *Pătimirile și măreția maestrilor*, Editura muzicală a Uniunii compozitorilor, București, 1972.
63. Mario Vargas Llosa, *Războiul sfârșitului lumii*, Editura Cartea Românească, București, 1986.
64. Maupassant, Guy de, *Opere*, vol. III, Editura pentru literatură universală, București, 1966.
65. Mălăncioiu, Ileana, *Vina tragică*, Ed. Polirom, 2001.
66. Mărturisitorul, Sf. Maxim, *PSB 81*, Ed. IBMBOR, București, 1990.
67. Messadie, Gerald, *Istoria generală a diavolului*, traducere de Radu Tudoran, Editura Humanitas, București, 2008.
68. Minois, Georges, *Diavolul*, Editura Corint, București, 2003.
69. Idem, *Istoria infernurilor*, Editura Humanitas, București, 1998.
70. Muchembled, Robert, *O istorie a diavolului, Civilizația occidentală în secolele XII-XX*, Editura Cartier, Chișinău, 2002.
71. Nietzsche, Friedrich, *Antihristul*, Biblioteca Apostrof, București, 1998.
72. Idem, *Așa grăit-a Zarathustra*, EDINTER, București, 1991.
73. Idem, *Voința de putere*, Editura Aion, 1999.
74. Pastoureau, Michel, *Alb – Istoria unei culori speciale*, Ed. For You, București, 2023
75. Idem, *Negru – Istoria unei culori tulburătoare*, Ed. For You, București, 2022.
76. *Ponticul, Avva Evagrie, În lupta cu gândurile – Despre cele opt gânduri ale răutății și Replici împotriva lor*, Editura Deisis, Sibiu, 2006.
77. Quignard, Pascal, *Sexul și spaima*, Ed. Univers, București, 2000.
78. Rabelais, F., *Gargantua și Pantagruel*, Ed. Ion Creangă, București, 1989.
79. Rachet, Guy, *Tragedia greacă*, Editura Univers, București, 1980.
80. Raicu, Lucian, *Gogol sau fantasticul banalității*, Editura Institutului Cultural Român, București 2004.
81. Rainer, Maria Rilke, *Opera poetică*, Ed. Paralela 45.
82. Idem, *Gedichte*, Fischer Taschenbuch Verlag, 2008.
83. Rosenkranz, Karl, *O estetică a urâtului*, Ed. Meridiane, București, 1984.
84. Rougemont, Denis de, *Partea diavolului*, Editura Anastasia, 1994.
85. Saramago, José, *Cain*, Editura Polirom, Iași, 2012.
86. Semen, Petre, *Păcatul – Despărțirea de Dumnezeu și unirea cu demonii*, Editura Sf. Mina, Iași, 2017
87. Sirul, Isaac, *Cuvinte către singuratici, partea II recent descoperită*, traducere de Diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2003.

88. Soloviov, Vladimir, *Scurtă povestire despre Antihrist în Antihristul*, Ed. Polirom, Iași, 2000.
89. Spidlik, Thomas, *Spiritualitatea Răsăritului creștin, IV, Omul și destinul său în filosofia religioasă rusă*, Ed. Deisis, Sibiu, 2002.
90. Stăniloae, Dumitru, *Ascetica și mistica Bisericii ortodoxe*, EIBMBOR, București, 2002.
91. Șestov, Lev, *Filosofia tragediei*, Editura Univers, București, 1999.
92. Idem, *Kierkegaard și filosofia existențială (vocea celui ce strigă în pustie)*, Editura Eikon, 2018.
93. Tarabukin, Nikolai M., *Sensul icoanei*, Ed. Sofia, București, 2008.
94. Tolstoi, Lev, *Nuvele și povestiri*, Editura pentru Literatură Universală, București, Vol. II, 1965.
95. Vătășianu, Virgil, *Istoria artei europene – Arta din perioada Renașterii*, Ed. Meridiane, București, 1972.
96. Voiculescu, Vasile, *Proza*, Ed. Nemira, 2006.
97. Wilde, Oscar, *Prințul fericit*, Ed. Cartier, Chișinău, 2019.
98. Wölfflin, Heinrich, *Principii fundamentale ale istoriei artei*, Ed. Meridiane, București, 1968.

Articole:

- Anistoroaei Bogdan, *Pe marginea Scrisorilor filosofice*, Studii de slavistică, XI, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006.
- Iordache, Emil, *Prefață la Însemnări din subetrană și alte microromane*, Ed. Polirom, 2007.

Resurse electronice:

<https://arta-in-detalii.blogspot.com/2020/05/hieronymus-bosch-carul-cu-fan.html>

https://en.wikipedia.org/wiki/The_Seven_Deadly_Sins_and_the_Four_Last_Things

https://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Last_Judgement_by_Michelangelo.jpg

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pietro_Novelli_-_Cain_and_Abel_-_WGA16595.jpg

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Peter_Paul_Rubens_-_Cain_slaying_Abel,_1608-1609.jpg

https://en.wikipedia.org/wiki/Cain_and_Abel_%28Tintoretto%29

[https://ro.m.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Titian - Cain and Abel - WGA22778.jpg](https://ro.m.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Titian_-_Cain_and_Abel_-_WGA22778.jpg)

<https://www.wikiart.org/en/jan-van-eyck/the-offerings-of-cain-and-abel-1429>

<https://www.meisterdrucke.ie/fine-art-prints/Jan-van-Eyck/1199259/The-Ghent-Altarpiece.-Adoration-of-the-Mystic-Lamb:-Cain-kills-Abel,-1432..html>

<https://www.artrenewal.org/artworks/cain-and-abel-the-killing-of-abel/lorenzo-ghiberti/15566>

<https://www.puzzle-mania.ro/bosch-the-garden-of-earthly-delights-1000-piese-bluebird>

https://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Judecata_de_apoi,_Voronet.jpg